

FROMV DOPRINOS ANALIZI NESVESNOG

Neosporno je da je najznačajnije Frojdovo otkriće, otkriće nesvesnog i uloga tog potisnutog psihičkog sadržaja na ljudsko mišljenje i ponašanje u čijoj osnovi leže karakterne osobine koje »sačinjavaju sile kojih čovjek, premda su moćne, može biti potpuno nesvjestan« (Fromm, 1966, 63). Dok se Frojd bavio proučavanjem individualnog nesvesnog, Jung uvodi pojam kolektivnog nesvesnog, a Fromm raspravlja i o društvenom nesvesnom. U ovom radu je razmatranje ovog veoma kompleksnog fenomena suženo u tom smislu što je u centru naše pažnje Frommova interpretacija Frojdovog shvatanja nesvesnog, Frommova doprinos analizi ove pojave uvođenjem pojma društveno nesvesnog i ukazivanje na neke sličnosti i razlike između psihoanalitičkog shvatanja iskrivljene svesti i Marksovog shvatanja ideologije kao lažne svesti.

From nije posvetio jedno celovito delo analizi ovog središnjeg problema psihoanalize u kome bi ga sistematski proučavao. Njegova interpretacija Frojdovog shvatanja nesvesnog, njegova sopstvena otkrića i originalni doprinos proučavanju ovog fenomena, kao i uočavanje sličnosti i razlika između Frojdovog i Marksovog shvatanja lažne svesti, provlače se kroz većinu njegovih dela i to tako što on ovu složenu pojavu uvek osvetljava iz određenog aspekta u zavisnosti od problema kojim je u tom momentu okupiran. Zato smo uložili napor da povežemo te različite aspekte proučavanja i da otkrijemo i pratimo nit koja se provlači od određenja ove pojave, do njene suštinske veze sa Frommovim shvatanjem otuđenja i men-

talnog zdravlja, humanosti, društvenog karaktera i samosvesnog pojedinca.

Ipak, čini nam se da je najznačajniji problem uloge osvešćenja nesvesnog, tj. povratka potisnutih, nesvesnih sadržaja u svest, kao mogućnosti oslobođenja čoveka od iluzija, postizanja samosvesti i razvitka zrele ličnosti.

Frojd je bio prvi koji je temeljno proučavao nesvesno i to ne samo teorijski već i empirijski. Njegovo shvatanje nesvesnog je u skladu sa njegovim shvatanjem ljudske prirode. Ljudi većinu značajnih iskustava potiskuju, te ih tako nisu svesni, mada je tako samo potisnuta svest o impulsima koji su i dalje delotvorni ali na način u koji pojedinci nemaju uvid i stoga je to dejstvo van njihove kontrole. Potisnuti sadržaj je seksualnog karaktera, tj. potisnuta je svest o infantilnim seksualnim željama pojedinca, pri čemu sadržaj potisnutog zavisi od specifičnih pojedinačnih životnih okolnosti. Tako Frojd nesvesno sužava na individualno nesvesno, a to individualno nesvesno se odnosi na seksualnost.

From ukazuje na tu vrstu Frojdove ograničenosti imajući u vidu mnogo širi pojam kolektivnog nesvesnog, a sam ukazuje na društveno nesvesno. From će pokazati kako Frojdova usredsređenost na individualno nesvesno ima implikacije na sužavanje oblika oslobođenja pojedinca putem delimičnog osvešćivanja nesvesnog u terapeutske svrhe.

Značajnost nesvesnog je u tome što ono, iako potisnuto, određuje našu svest, naše mišljenje i ponašanje. Svest prosečnog pojedinca je iskrivljena, lažna svest. »Frojd je lišio čovjeka ponosa u vlastitu racionalnost. On je otkrio da velik dio našeg svjesnog mišljenja samo prekriva prave misli i osjećaje, sakriva istinu; veći dio svjesnog mišljenja je varka, puka racionalizacija misli i želja kojih ne želimo biti svjesni« (Fromm, 1980 b, 133).

From uočava srodnost između Frojda i Marksa u otkrivanju svesti kao lažne svesti. Naime, »Frojd je spoznao da većina onog što je stvarno u nama nije svesno, a da većina onog što je svesno nije stvarno« (Fromm, 1980 a, 82).

Kada se svesna misao shvati kao racionalizacija nagona, jasna je funkcija ovog iskrivljanja u civilizovanom društvu u kome postoji rasep između mišljenja i bivstvovanja. Uočavanje tog rasepa je fundamentalno Frojdovo otkriće koje je psihoanalitički metod odredilo kao »umetnost sumnje«, i ukazalo na funkciju razuma u dolaženju do istine, do svesnosti o

stvarnosti iza iluzija i fikcija, jer istina nije samo ono čega smo svesni, već i ono što potiskujemo, jer ga ne želimo biti svesni.

I Marks otkriva postojanje lažne svesti u vidu ideologije. Ljudska svest nije nezavisna već je određena nagonskim i nesvesnim po Frojdu, a društvenim bićem čoveka po Marksu. U osnovi ove suprotnosti između Frojdovog i Marksovog shvatanja determinisanosti svesti nalazi se suprotnost u njihovom shvatanju čoveka, ljudske prirode, kao i odnosa između čoveka i društva. I jedan i drugi tragaju za istinom, Marks za istinom o društvu, Frojd za istinom o pojedincu, i u tom traganju pokušavaju da ustanove poreklo, koren lažne svesti.

From pokušava da paralelno prati Frojdova i Marksova razmatranja o lažnoj svesti i dovede ih u vezu sa brojnim međusobno isprepletanim analizama otuđenja, nehumanosti, mogućnosti oslobođenja čoveka, kako u razmatranjima Frojda i Marksa, tako i u svojim sopstvenim. Pokazaćemo koliko su ove interpretacije uspešne i kakav je Fromov doprinos rasvetljavanju ovih problema.

Izvor iskrivljene, iluzorne svesti, po Frojdu, je nesvesno. U skladu sa tom polaznom tezom kreću se i Frojdova nastojanja u pravcu otklanjanja iluzorne, fiktivne svesti putem osvešćenja nesvesnog i oslobođenja pojedinca. From ističe da, po Marksu, društveno biće određuje svest ljudi i da je Marks objašnjavajući na taj način društvenu svest i baveći se pojavom izokrenutosti mišljenja u vidu ideologije, učinio za društvo ono što je Frojd učinio za pojedinca.

Međutim, iako i Frojd i Marks govore o lažnoj svesti, pažljivim poređenjem njihovih razmatranja uočavamo da je jedna od temeljnih razlika između njih u tome što Frojd govori o individualnoj lažnoj svesti, o iluzijama i fikcijama pojedinca i videći njihov koren u nesvesnom bavi se pretežno istraživanjem individualnog nesvesnog, dok Marks proučava upravo svest kao lažnu, izopačenu svest i to društvenu, klasnu lažnu svest u vidu klasnih ideologija.

Marksa interesuje u čemu se to izopačenje sastoji, usled čega se pojavljuje, zašto se produbljuje i koji su sve oblici ispoljavanja iskrivljene svesti. U svom traženju istine o društvu, Marks kritikuje ideologiju, otkriva uzroke lažne svesti i ističe nužnost uklanjanja njenog porekla kao presudan faktor u njenom savladavanju.

From u svojoj interpretaciji Marksovog shvatanja ideologije ne ukazuje na Marksov prodor do uzroka iskrivljavanja društvene svesti, niti potencira Marksovo shvatanje lažne svesti kao klasne ideologije koja izražava klasne interese. Značajna je njegova selekcija Marksovih tekstova o ideologiji. Zanemaren je momenat klasnog, ne pominje se revolucionarna klasna svest, niti se Marksova teza o »oružju istine« dopunjava njegovom tezom o »istini oružja«. From navodi i interpretira upravo one Marksove tekstove koji su u skladu sa njegovim vlastitim razmatranjem ovog fenomena. To ne znači da potpuno previdi neke od ovih značajnih Marksovih teza koje su u suprotnosti sa njegovim shvatanjem. On ukazuje na njih i kritikuje ih naročito u delovima koji su posvećeni njegovoj zamisli čovečnog društva i mogućnostima njegovog ostvarenja, ali u ovom kontekstu ih ostavlja po strani. Pokušaćemo da pokažemo da je Fromovo parcijalno tretiranje nekog problema u određenom kontekstu, tj. izdvojeno razmatranje nekog fenomena s različitim aspektima u njegovom delu, možda posledica naizmenične prevage psihologa i sociologa u Fromu. From kao psiholog, naročito kada je pod znatnim uticajem psihanalize, svoja saznanja o odnosu iskrivljene svesti i nesvesnog, o derepresiji i njenoj ulozi u individualnom životu pojedinca kao ličnosti ne povezuje sa svojim sociološkim saznanjem o društvu i mogućnostima njihove primene u preobražaju društva u pravcu humanizovanja društvenih odnosa.

From ističe Marksovu tezu o primatu ekonomske strukture, o delovanju objektivnih društvenih i ekonomskih snaga koje, delujući čoveku iza leđa, određuju njegovu svest, o Marksovom zahtevu da se otkloni uzrok iluzorne svesti da bi zahtev za odricanjem od iluzija imao realnu osnovu. Ali, From se u interpretaciji Marksa zaustavlja na nivou ovih opštih formulacija. Marksov put u objašnjenju iskrivljene svesti od njenog neposrednog uzroka skrivenog u podeli rada, izvedenog iz njegovog shvatanja društva i diferenciranja društvenih struktura, preko otuđenja čoveka u njegovoj samoproizvodnoj praksi, kao glavnog uzroka otuđene, iskrivljene, lažne svesti, ostaje van Fromovog razmatranja.

From navodi da Marks u ideologiji prepoznaje zamaskirane ekonomske interese, ali svoju interpretaciju ovakvog Marksovog shvatanja ne izvodi do kraja, u smislu Marksovog uvida u zakonitost procesa iskrivljavanja društvene svesti kao uobličavanja polarizovanih parcijalnih svesti koje izrastaju na temelju realnih klasnih suprotnosti. Tako From nigde ne po-

minje suprotstavljenosti između misli vladajuće klase, koje se nameću »kao vladajuće misli epohe« i misli potčinjenih klasa, kao ni mogućnost razvoja kritičke svesti o postojećem u vidu revolucionarne ideologije kao izraza revolucionarne prakse.

Po Marksu, raslojavanje društva i formiranje različitih društvenih struktura dovodi do parcijalizacije svesti, pri čemu »klasne ideologije nisu izopačene samo zbog toga što prerastaju u iluziju da su svest celine, iako su uvek parcijalne i ograničene, već i zbog toga što opšte otuđenje koje se javlja u društvu tumače i opravdavaju kao, »prirodni zakon« (Korać, 1971, 93).

Frojd, koji takođe razotkriva iluzornu, izopačenu svest i sâm pokazuje jedan oblik ispoljavanja iskrivljene svesti apsolutizujući postojeće društvo kao stvarno. »Frojd je kao većina pripadnika njegove klase smatrao tadašnje kapitalističko društvo najvišim, najrazvijenijim oblikom društvene strukture. To je bila »stvarnost«, sve ostale društvene strukture bile su ili primitivne ili utopijske« (Fromm, 1980 b, 137).

Frojdovo shvatanje uticaja društva na ljudsku svest svodi se na potiskivanje koje znači iskrivljavanje u čovekovo svesti i koje je utoliko veće ukoliko je civilizacija razvijenija. »No Freud nije nikada prevladao kvantitativni i mehanicistički pojam društva i nije ispitivao specifičnu strukturu društva i njezin utjecaj na potiskivanje« (Fromm, 1980 a, 85). From upravo to pokušava utvrđivanjem i analizom društveno nesvesnog i tako potencira represivni karakter konkretne društvene strukture a ne civilizacije kao takve. Slažući se sa Jungom o postojanju »psihičke supstance univerzalnog karaktera, prisutne u svakome od nas«, From naglašava razliku između kolektivno nesvesnog i društveno nesvesnog: »Kolektivno nesvesno direktno označuje univerzalnu psihi, veći dio koje niti ne može postati svjesnim. Pojam društveno nesvesnog proizlazi iz ideje represivnog karaktera društva i odnosi se na onaj specifični dio ljudskog iskustva kojemu dano društvo ne dopušta da stigne do svijesti; to je onaj dio ljudskosti u čovjeku koji je društvo od njega otuđilo; društveno nesvesno je društveno potisnut dio univerzalne psihe« (Fromm, 1980 a, 119).

Dok Marks proučava društvenu svest iskrivljenu u vidu raznih ideologija, From se usredsređuje na društveno nesvesno pod kojim podrazumeva »ona područja potisnutosti koja su zajednička većini članova društva; ti opće potisnuti elementi su oni sadržaji kojima dano društvo ne može dopustiti da budu svjesni za njegove članove ako se želi da društvo sa svojim speci-

fičnim proturječnostima uspješno funkcioniра« (From, 1980 a, 81).

Međutim, ako svest u društvu koje je podeljeno na klase nije svest celine, već niz parcijalnih svesti, onda se čini da se ni o društveno nesvesnom ne može govoriti kao o nesvesnom celine, što From čini. Ako se deli svest ne deli li se i društveno nesvesno? Društvo je podeljeno na suprotstavljene klase. To je činjenica koju From ne prenebregava kada govori o strukturi društva, ali u istraživanju društveno nesvesnog, on je zanemaruje. Ako je tačno Frojdovo otkriće da je individualno nesvesno determinisano specifičnim životnim okolnostima svakog pojedinca, ne znači li to da u izdiferenciranom društvu ni društveno nesvesno ne može biti jedinstveno? From eksplicitno kaže »...ono što je svesno i ono što je nesvesno zavisi od strukture društva i obrazaca misli koje ono proizvodi« (From, 1980 a, 112), a zatim tretira društveno nesvesno kao jedinstveno, kao da se radi o uticaju homogenog, neizdiferenciranog društva na ljudsku svest. Po njemu, ljudska svest je puna fiktivnih predstava koje u nju uliva društvo, i ne samo to, već je i proces sticanja svesti o stvarnosti osujećen od strane društva, radi uspešnog funkcionisanja postojeće društvene strukture i ostvarenja društvenih ciljeva koji su u manjem ili većem raskoraku sa čovečnim (ljudskim) ciljevima. Međutim, From sve vreme govori o lažnoj svesti prosečnog čoveka, o iluzijama u kojima živi većina ljudi, ne povezujući svoju tezu o zavisnosti svesnog i nesvesnog od strukture društva sa izdiferenciranošću društvene svesti i društveno nesvesnog u klasno podeljenom društvu.

Po Fromu, društveno uslovljeni filter određuje oblike svesti. A njegovi aspekti su jezik, logika i društveni tabui određenog društva. »Nesvesno je čitav čovek«, kaže From, »minus onaj njegov dio koji odgovara njegovom društvu. Svijest predstavlja društvenog čoveka« (Fromm, 1980 a, 113). Međutim, u analizi svesti koja je preplavljena društvenim klišeima, From uglavnom ostaje na analizi svesti prosečnog pojedinca, i govori o mogućnosti postizanja svesti o društveno nesvesnom takođe na individualnom nivou.

U Fromovoj interpretaciji Marksovog shvatanja ideologije, Marksova teza o »klasi po sebi« i »klasi za sebe« je isključena iz razmatranja. Po Fromu, reč je o pojedincu koji treba da dođe do sopstvene samosvesti. »Čovek u bilo kojoj kulturi nosi sve svoje potencijale unutar sebe; on je arhaičan čovek, grabežljiva životinja, ljudožder, idolopoklonik, i on je biće sa sposobnošću za razum, ljubav i pravdu. Tako sadržaj nesvesnog nije ni do-

FROMM, Erich

bro ni zlo, ni racionalno ni iracionalno; on je oboje; on je sve što je ljudsko... Nesvjesnost predstavlja univerzalnog čovjeka, čitavog čovjeka, ukorijenjenog u svemiru... Postati svjestan nečijeg nesvjesnog znači stupiti u dodir s nečijom punom ljudskošću i ukloniti prepreke koje društvo postavlja u svakom čovjeku i, kao posljedicu, između svakog čovjeka i njegovog bližnjeg. Teško je taj cilj postići u potpunosti i to se događa rijetko; približiti mu se, leži na dohvat u svakoga jer tvori emancipaciju čovjeka od društveno uvjetovanog otuđenja, od njega samog i od čovječanstva. Nacionalizam i ksenofobija suprotni su polovi humanističkom iskustvu izvedenom iz osvjetljenja o nečijem nesvjesnom« (Fromm, 1980 a, 112—113).

Frommovo razmatranje čovekovog puta do sopstvene samosvesti u skladu je sa njegovom tezom da svaki pojedinac predstavlja celo čovečanstvo u evoluciji, pa tako razvoj individua na različitim stupnjevima prikazuje evoluciju celog čovečanstva, te istovremeno postoje pojedinci koji svojim razvojem predstavljaju najprimitivnije stupnjeve istorije, kao i oni koji su svojim razvojem otišli hiljadu godina ispred istorije — a ovi drugi predstavljaju »mogućnost čoveka« i svojim postojanjem dokazuju realnost takvog ljudskog potencijala. (Fromm, 1959).

Fromm pokazuje kako je njegovo shvatanje oslobođenja pojedinca, putem osvešćenja nesvesnog, tj. putem proširenja svesti povratkom potisnutih sadržaja u nju, šire od Frojdovog. Naime, Frojdov stav »da tamo gde je id mora postojati ego«, znači mogućnost da čovek svojim razumom shvati svoje nesvesne težnje (koje su po njemu sužene na nagonске želje) i da tako, došavši do svesti o potisnutom nagonu, može da ga obuzdava i kontroliše. Pri tom se dodatna Frojdova ograničenost u shvatanju derepresije sastoji u uskom terapeutskom cilju njegove psihoanalize. Taj cilj nije radikalno savladavanje potisnutosti, preobražajem nesvesnog u svest, već samo delimično, određeno potrebom izlečenja određenog neurotičnog simptoma. Frommovo shvatanje oslobođenja u smislu ukidanja rascepa između univerzalnog i društvenog čoveka u pojedincu pretpostavlja radikalni cilj totalnog preobražaja ličnosti putem punog a ne samo delimičnog ovladavanja nesvesnošću.

Može se reći da Fromm svojim pojmom društveno nesvesnog povezuje osnovnu postavku psihoanalize o determinisanosti čoveka nesvesnim silama i Marksovo shvatanje o međusobnom uticaju čoveka i društvene sredine.

Društveno nesvesno je sadržaj koji određuje ljudsko mišljenje i ponašanje, ali određeno, konkretno društvo je uticalo na potiskivanje baš tog određenog sadržaja, te da bi se čovek oslobodio i prevladao rascep između univerzalnog i društvenog u sebi, mora povratiti potisnute sadržaje u svest u procesu individualne derepresije.

Po Frommu, za osobu kod koje njeni potisnuti sadržaji nisu preobraženi u svest može se reći da je otuđena. Ovo je jedan od aspekata Frommova razmatranja otuđenja. Ona je otuđena od same sebe jer je njena svest lažna svest te i svet doživljava kao otuđeni svet. Fromm ovom otuđenom iskustvu suprotstavlja totalno poimanje sveta koje se temelji na ukidanju razdvojenosti nesvesnog i svesnog. Znači, po Frommu, čovek je otuđen zato što njegovo nesvesno nije osvešćeno, dok se, po Marksu, lažna, iskrivljena svest pojavljuje kao posledica otuđenja.

Fromm smatra da frojdističkog ograničenog lečenje neurotičnog karaktera u smislu izlečenja neurotičnih simptoma ne dovodi do totalne derepresije u smislu razvoja samosvesne, zrele ličnosti, već do dobro prilagođene, otuđene osobe, pojedinca sa društveno-strukturiranim defektom koji deli sa većinom.

Za razliku od frojdističkog ograničenog terapeutskeg cilja reforme, Fromm se zalaže za radikalni cilj humanističke psihoanalize — totalni preobražaj ličnosti, totalno oslobođenje putem proširenja svesti, što predstavlja unutrašnju revoluciju čoveka. Otkrićem porekla individualne lažne svesti u nesvesnom Frojd nastoji da ga prevlada putem delimičnog osvešćenja i tako postiže cilj — izlečenje neurotičnih simptoma pojedinca. A Marks je »realnu mogućnost savladavanja fenomena lažne svesti povezao sa realnom mogućnošću uklanjanja njenog porekla, tj. uklanjanja uzroka otuđenja. To je smisao njegovog stava da oružje kritike ne može zameniti kritiku oružja, ali da teorija može postati materijalna sila ukoliko zahvati mase, tj. ukoliko postane smisao revolucionarnog preobražaja sveta« (Korać, 1968, 278).

A Fromm psiholog govori o unutrašnjoj revoluciji pojedinca, dok Fromm sociolog govori o radikalnoj reformi, a ne o revolucionarnom preobražaju društva, niti o revolucionarnom subjektu tog preobražaja.

Iako polazi od frojdske psihoanalitičke postavke o nesvesnoj prinudnoj motivaciji i izobličavajućoj funkciji potisnutosti, Fromm se približava Marksovoj tezi o određenosti svesti ljudi njihovim društvenim bićem, svojom te-

zom o društvenoj uslovljenosti i svesti i nesvesnosti. Ali, on u analizi svesti, osvešćivanja nesvesnog i učinku derepresije prati put »buđenja« prosečnog pojedinca. On dolazi do »iskustvenog ostvarenja humanizma« pri čemu pojam humanizam upotrebljava u jednom specifičnom smislu u ovom kontekstu. Naime, on ovde govori o humanizmu kako ga je po njegovom mišljenju izrazio i Frojd. »Frojd je izrazio svoj humanizam prvenstveno u svojem pojmu nesvesnog. Pretpostavljao je da su svim ljudima zajedničke iste nesvesne težnje pa da će se odatle moći bolje razumjeti jednom kada se usude ukopati u podzemni svijet nesvesnog« (Fromm, 1980 a, 12).

Ako je pretvaranje nesvesnog u svest osnovni cilj psihoanalize za koji se i From zalaže i ukazuje kako na taj način »...psihoanaliza teži: pronicanju pojedinca u vlastitu prirodu, sticanju slobode, sreće i ljubavi, oslobađanju energije, izbjavljanju od ludila ili osakaćenja« (Suzuki, Fromm, 1977, 243), jasno je da From govori o prevladavanju otuđenja i sticanju slobode sa individualno psihološkog stanovišta pojedinca.

Froma psihologa interesuje pre svega subjektivni aspekt derepresije, jer on analizira proces postizanja samosvesti u individualnom životu pojedinca i misao kao samosvest sa stanovišta ličnosti koja njom raspolaže. Za razliku od Marksa, koga je fenomen iskrivljavanja društvene svesti interesovao i kao problem mogućnosti uticanja na društvenu praksu u okviru ovog zakonitog procesa izopačavanja svesti, From ne povezuje svoja razmatranja o derepresiji (pojedince) sa svojim razmatranjima o putevima za konkretno, praktično ostvarenje čovečnog društva.

»Čovek koji se budi, oslobođen je čovek, čovek čiju slobodu ne mogu ograničiti ni drugi ni on sam. Proces sticanja svesti o onome čega nismo bili svesni predstavlja unutarnju revoluciju čoveka. To je istinsko buđenje...« (Suzuki, Fromm, 1977, 251).

Ako se cilj derepresije kao postizanje pune svesti, istinskog mentalnog zdravlja, prevladavanja otuđenosti i »iskustveno ostvarenje humanizma« teško može ostvariti jer pretpostavlja »posebno obučavanje svesti«, proizlazi da je jedina prepreka za ostvarenje ovako shvaćenog humanizma, u vidu ostvarene unutrašnje revolucije čoveka, psihološki napor koji većina nije spremna da uloži.

Tako From u poglavljima o derepresiji govori o ostvarenju humanizma do koga se dolazi

individualnom psihoanalitičkom terapijom uz uloženi napor pojedinca i njegovog terapeuta — psihoanalitičara, nezavisno od promene društveno — ekonomskih odnosa, tj. od širih društvenih promena. Šta biva sa pojedincem, koji je na taj način postao slobodan, autentičan, »ceo«, samosvestan, »produktivan«, u neizmenjenim društvenim uslovima? Da li je put postizanja humanosti sve veći broj tako oslobođenih pojedinaca uz visoku cenu psihoanalitičkog tretmana, koji će uživati u »prostranstvima« svoje oslobođene ličnosti unutar nehumanog društva? Fromova psihoanalitička razmatranja humanizma upućuju nas na potvrdne odgovore na ova pitanja. Međutim, postoje i Fromova sociološka razmatranja o mogućnosti transformacije kapitalističkog, nehumanog, otuđenog društva u zdravo, humano društvo komunitarnog socijalizma. A u pronalazačenju načina za ostvarenje takvog društva i u analizi tako zamišljenog društva, From više ne govori o individualnoj derepresiji u smislu osvešćenja nesvesnog. Iz toga proizlazi da je njegova teza da je i unutar nehumanog društva moguće oslobođenje pojedinaca na prethodno opisan način, a da »u potpuno humaniziranom društvu neće biti potrebe za potiskivanjem, pa neće biti ni društveno nesvesnog« (Fromm, 1980, a, 116).

From vizionar se usredsređuje na razmatranje mogućnosti ostvarenja takvog humanizovanog društva, dok je oštrica njegove kritike usmerena na analizu nehumanosti postojećeg društva.

Literatura

- Fromm, E. (1959) Values, Psychology and Human Existence u Maslow, A. ed. *New Knowledge in Human Values*.
- Fromm, E. (1966) *Čovek za sebe: Istraživanje o psihologiji etike*, Naprijed, Zagreb.
- Fromm, E. (1980 a) *S onu stranu okova iluzije*, Naprijed, Zagreb.
- Fromm, E. (1980 b) *Veličina i granice Freudove misli*, Naprijed, Zagreb.
- Suzuki, D. T., Fromm, E. (1977), *Zen budizam i psihoanaliza*, Nolit, Beograd.
- Korać, V. (1968) *Marks i savremena sociologija*, Kultura, Beograd.

